

12. Telegram From the Department of State to the Embassy in Japan / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d34>. – Date of access: 24.12.2020.

13. Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, August 29, 1955 / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d44>. – Date of access: 24.12.2020.

14. Memorandum From the Assistant Secretary of State for Far Eastern Affairs (Robertson) to the Secretary of State / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d52>. – Date of access: 24.12.2020.

15. Memorandum of a Conversation, Tokyo, March 18, 1956 / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d70>. – Date of access: 24.12.2020.

16. Молодяков, В. Э. История Японии, XX век / В. Э. Молодяков, Э. В. Молодякова, С.Б. Маркарян. – М.: Крафт+, 2007. – 526 с.

17. Березин, В. Н. Курс на добрососедство и сотрудничество и его противники / В. Н. Березин. – М.: Междунар. отношения, 1977. – 144 с.

(Дата подачі: 24.02.2021 г.)

Я. У. Макоўская
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

Y. Makouskaya
Belarusian State University, Minsk

УДК 94(476)“17”+338.45(476)(091)“17”

З ГІСТОРЫІ НАЛІБОЦКАЙ МАНУФАКТУРЫ FROM THE HISTORY OF MANUFACTURE IN NALIBOKI

Артыкул звяртае ўвагу чытача на першую мануфактуру, заснаваную на беларускіх землях. Даследаванне разглядае малавядомы аспект айчынай эканамічнай і культурнай гісторыі – заснаванне і функцыянаванне шкляннага прадпрыемства роду Радзівілаў у в. Налібакі. Аўтар спрабуе разгледзець гісторыю дзейнасці Налібоцкай мануфактуры, узнавіць яе месца ў гісторыі нашай краіны. У артыкуле значная ўвага надаецца працаўнікам прадпрыемства, асартыменту мануфактуры, а таксама спосабам рэалізацыі вырабаў.

Ключавыя словы: Налібоцкая мануфактура; шкляннае прадпрыемства; Ганна Катажына Радзівіл; гута; першая мануфактура на беларускіх землях.

The article focuses on the first manufacture based on the Belarusian lands. Research deals with the poorly known aspect of national economic and cultural history – the foundation and functioning of a glass factory of the Radziwill family in the village Nalibaki. The author tries to consider the history of the glass manufactory, to restore its place in the history of our country. In the article, considerable attention is given to the employees of the enterprise, the assortment of the manufacture, as well as to the ways of selling products.

Keywords: manufactory in Naliboki; glass enterprise; Anna Katarzyna Radziwill; guta; the first manufactory in the Belarusian lands.

Мануфактурная вытворчасць, заснаваная на падзеле ручной працы, упершыню ўзнікае ў Італіі ў XVI ст. і вельмі хутка распаўсюджваецца па ўсёй Еўропе. На тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага першыя мануфактуры ўзніклі ў XVIII ст. і былі вотчыннымі (прыватнаўласніцкімі). Менавіта ў гэты перыяд адбылася канцэнтрацыя і назапашванне буйнога капіталу ў руках феодалаў за кошт фальварачна-паншчынай сістэмы гаспадарання. На гэты час таксама прыходзіцца і росквіт прыгоннага права. Да ўсяго гэтага можна далучыць і палітычную сітуацыю. Пасля працяглага перыяду войнаў сельская гаспадарка знаходзілася не ў самым лепшым стане і ўладальнікі грошай сталі шукаць новыя спосабы для атрымання прыбыткаў. Такім спосабам для мясцовай шляхты стала арганізацыя мануфактур.

Прадпрыемства мануфактурнага тыпу заснаваў у сваіх валоданнях магучны род Радзівілаў. Першая «беларуская» мануфактура была пабудавана ў галіне шкларобства і зараз вядомая нам як Налібоцкая па месцы яе існавання.

Дакладнай даты ўзнікнення Налібоцкай мануфактуры няма. Агульна прынятай датай заснавання першай шкляной мануфактуры з’яўляецца 1717 год [1, с. 274; 2, с. 83]. Побач з ёй існуюць і іншыя даты. Так, згодна з штодзённымі рапартамі княгіне Ганне, беларускі даследчык Сяргей Галоўка сцвярджае, што мануфактура была пабудавана ўлетку 1722 г. [3, с. 61]. Польскія даследчыкі XX ст. выступалі са сваімі прапановамі датыроўкі Налібоцкага прадпрыемства. Спадар Вучкоўскі, вядомы даследчык польскай шкляной вытворчасці, валодаў інфармацыяй аб актыўнай працы Налібоцкай мануфактуры ў 1730-я гг., што дазволіла яму рабіць высновы аб ранейшым за названую дату з’яўленні прадпрыемства. Вітольд Куля амалоджае прадпрыемства, называючы 1740 г. датай заснавання мануфактуры [4, с. 40]. Нягледзячы на вялікую колькасць меркаванняў, усе даследчыкі пагаджаюцца, што першае прадпрыемства мануфактурнага тыпу на беларускіх землях паўстала ў першай палове XVIII ст.

Заснавальніцай налібоцкай мануфактуры з’яўляецца жонка Караля Станіслава Радзівіла Ганна (23.09.1676–19.04.1746). Яна нарадзілася ў мястэчку Ракаў у сям’і шляхецкага роду Сангушак, таму ў яе былі магчымасці на атрыманне добрай адукацыі. Ёсць звесткі ажно пра тры навучальныя

ўстановы, якія наведвала Ганна Сангушка, – пансіён каталіцкага манаскага ордэна кларыстак у Вільні, вучэбна-выхаваўчыя ўстановы візітак і сакраментак у Варшаве.

У 1692 г. Ганна Катажына абралася шлюбам з Каралем Станіславам Радзівілам. Ганна была добрай жонкай і маці для 6 сыноў і 7 дачок. Акрамя нараджэння і выхавання дзяцей, мадам Радзівіл паказала сябе жанчынай разумнай, актыўнай і здольнай да прадпрымальніцкай справы. Некаторыя навукоўцы выказвалі думкі аб тым, што спачатку Ганна Катажына абмяжоўвалася традыцыйным для жонкі вядзеннем гаспадаркі, і толькі пасля смерці мужа ў 1719 г. перайшла да актыўных эканамічных пераўтварэнняў з мэтай выправіць складанае матэрыяльнае становішча сям’і [3, с. 64].

Пасля смерці мужа Ганна Катажына здолела поўнасцю праявіць свае арганізатарскія здольнасці. Яна адмовіла ўсім нядобрасумленным арандатарам, замяніўшы іх больш надзейнымі і адказнымі людзьмі. Вяла актыўную дзейнасць па ўладкаванні сваіх уладанняў – будавала масты, дамбы, млыны, корчмы. Выкупіла закладзеныя сямейныя маёнткі. Але самай вялікай яе працай былі прадпрыемствы новага тыпу, якія павінны былі не толькі абслугоўваць патрэбы яе сям’і, але і прыносіць прыбытак гаспадарцы. Такімі прадпрыемствамі былі новаадчыненыя «шкляныя заводы» ў Налібаках і Урэччы, шпалерныя майстэрні ў Міры, Альбе і Бялай.

Месца для заснавання Налібоцкай мануфактуры было абрана ўдала. Вёска Налібакі (сучасны Стаўбцоўскі раён Мінская вобласць) знаходзіцца побач з Налібоцкай пушчай, якая давала паташ, неабходны для вытворчасці шкла. Таксама ў гэтай мясцовасці шмат пяску. Рака не толькі забяспечвала мануфактуру вадой, але і давала магчымасць паскорыць і спрасіць працу выкарыстаннем вадзянога рухавіка. Значным плюсам з’яўлялася і наяўнасць буйных дарог і трактаў, якія звязвалі Нясвіж з Вільняй і Наваградак з Менскам [3, с. 63].

Дакладна вызначыць знешні выгляд Налібоцкай мануфактуры складана праз дрэнную захаванасць дакументаў, якія б утрымлівалі апісанне прадпрыемства. Некаторыя здагадкі на гэты конт можна рабіць, улічваючы, што ўзорам для заснавання «фабрыкі» была Дрэздэнская каралеўская мануфактура. Цэнтральным месцам мануфактуры быў вялікі драўляны будынак – гута. У гуце размяшчаліся некалькі печаў і станкі. Асноўная праца па вытворчасці шкла адбывалася менавіта тут. Побач з ёй размяшчалася яшчэ адна пабудова – шліфавальная майстэрня, дзе пры дапамозе спецыяльных станкоў адбывалася шліфоўка шкляных вырабаў. З цягам часу ў суседняй вёсцы з’явілася яшчэ адна шліфавальная, што было абумоўлена павелічэннем колькасці вырабляемай прадукцыі. Акрамя гэтых пабудоў, на тэрыторыі мануфактуры таксама стаяў невялікі будынак рысавальні, дзе шкляныя вырабы размалёўвалі каляровымі фарбамі. Былі і падсобныя

памяшканні: паташарня (пабудова для нарыхтоўкі паташу), сталярня, ганчарня, кузніца, склады [4, с. 41–42].

Першымі майстрамі на мануфактуры сталі запрошаныя з-за мяжы спецыялісты, кожны з якіх быў сапраўдным прафесіяналам у шкларобнай справе. У Налібаках нават жыве легенда аб тым, што назву населены пункт прыдбаў менавіта з-за іншаземнага майстра, які ехаў па вёсцы і крычаў «Налібакі! Налібакі!». Што ён меў на ўвазе, зараз невядома: ці то нешта на сваёй роднай мове, ці то «На левы бок», але назва вёскі замацавалася і захавалася да сённяшняга дня [5].

Замежнымі майстрамі на прадпрыемстве былі Вольфганг Ландграф з Баварыі і француз Канстанцін Францішак Фрэмель, які прывёз з саксонскай гуты тафельніка Ёгана Рэпча, знаўца хрустало Георга Хайнца, рысавальшчыка Крыстафа Дрэра і шліфавальшчыка Георга Унгера [3, с. 64]. Лічыцца, што за ўвесь тэрмін дзейнасці Налібоцкай мануфактуры тут працавала каля 20 замежных спецыялістаў [5].

Структура прадпрыемства не была складанай і, хутчэй за ўсё, была характэрна і для іншых радзівілаўскіх мануфактур. На чале мануфактуры стаяў суперінтэндант (часам пасада называлася дыспазітар), які прызначаўся самой княжнай Радзівіл. Функцыі дыспазітара былі даволі шырокімі. Ён не толькі з'яўляўся пасрэднікам паміж княжнай і працаўнікамі, але і быў фактычным кіраўніком прадпрыемства. Суперінтэндант павінен быў прысутнічаць пры загрузцы і разгрузцы печы, весці ўлік прадукцыі, наглядаць за захаваннем і продажам гатовых тавараў, вырашаць грашовыя пытанні (аплата працы, набыццё матэрыялаў), даглядаць за парадкам на прадпрыемстве. Акрамя пералічаных надзённых спраў, на плечы кіраўніка прадпрыемства ляжылася ўся праца па далейшаму развіццю мануфактуры, захаванню яе добрага імя і павышэнню канкурэнтаздольнасці на рынку. Самым паспяховым у рэалізацыі гэтых адміністратарскіх функцый быў, першы суперінтэндант Налібоцкай мануфактуры Францішак Фрэмель [3, с. 67]. Галоўным памочнікам дыспазітара ва ўсіх справах быў пісар. Яго задачай было вядзенне і захаванне справаводства на прадпрыемстве.

Кантроль за дзейнасцю суперінтэнданта ажыццяўляўся цэнтральнай адміністрацыяй радзівілаўскіх маёнткаў, а таксама кіраўніком ваеннага гарнізона. Ваенныя гарнізоны знаходзіліся ва ўсіх буйных населеных пунктах і маёнтках Радзівілаў, Налібакі не былі выключэннем. Як правіла, ваенныя гарнізоны выконвалі паліцэйскія функцыі: вярталі збеглых працаўнікоў, каралі за правіннасці, падаўлялі бунты працоўных. Акрамя гэтага, кіраўнік гарнізона правяраў справаздачы інтэндантаў, дастаўляў заробленыя грошы ў касу, адным словам, ажыццяўляў усебаковы нагляд за працай «завода» [4, с. 42–43].

Усіх працаўнікоў мануфактуры дзялілі на майстроў і дапаможных працаўнікоў. Майстры – людзі з прафесійнымі ведамі і вопытам працы,

займаліся непасрэдна вытворчасцю прадукцыі (выдувалі шкло, гравіравалі карафкі, размалёўвалі кубкі). Дапаможныя працаўнікі часта не мелі спецыяльнай адукацыі і кваліфікацыі. У іх абавязкі ўваходзіла тапіць печы, прыносіць дровы і ваду, вырабляць паташ, змешваць інгрыдзіенты для шкломасы і іншыя дапаможныя задачы на мануфактуры. Статус працаўніка залежаў ад таго, да якой групы ён адносіўся.

Важнай і аўтарытэтай асобай на мануфактуры быў галоўны майстар. Яго абавязкі заключаліся ў кантролі за якасцю прадукцыі, наладжванні працы падначаленых, прафесійнай падрыхтоўцы будучых майстроў [3, с. 56]. Бывалі перыяды, калі галоўны майстар і суперінтэндант былі адным чалавекам.

Радавых майстроў набіралі з ліку мясцовых рамеснікаў, нашчадкі якіх жывуць і па сённяшні дзень у суседніх населеных пунктах (Налібаках, Янкавічах і інш.). У дакументах сустракаюцца такія яркае беларускія імёны: Мішук Марцін, Шуцько Андрэй, Ян Шэмет, Мікалай Собаль. Яны маглі набірацца як з ліку вольных сялян, так і вотчынных [6, с. 79].

На работах, дзе не вельмі патрэбны нейкія спецыфічныя навыкі, уменні ці талент, прымусова працавалі прыгонныя сяляне суседніх вёсак. Вядома, што Радзівілы абавязалі з 1789 г. сялян вёскі Ніўкі адпрацоўваць баршчыну на Налібоцкім шкляным «заводзе» ў памеры 1454 «пешыя» дні, а сялян вёскі Налібакі – «упражненымі працамі» ў памеры 1872 дні на год [2, с. 213].

На Налібоцкай мануфактуры выкарыстоўваўся «халяўны» метады выдування шкла. Яго тэхналогія прадугледжвала выдуванне «халявы» – загатоўкі ў выглядзе доўгага шклянога цыліндра. Спачатку ў гаршкі засыпалі пясок, паташ і вапну або мел. Усё гэта старанна замешвалі і ставілі ў вялікую печ. Там уся гэта сумесь пачынала плавіцца. Майстар, набраўшы на кончык шкловыдзімальнай трубкай трохі шкла, пачынаў дзьмуць у трубку і выдзімаў шарык са шкла, у дно якога ўбівалі жалезны прут дзеля пашырэння адтуліны. У сваю чаргу другі канец адразаўся ад выдзімальнай трубкай. Далей шкло абразалі, расцягвалі і гартавалі ў печы. Заставалася толькі адшліфаваць і адпаліраваць гатовы ліст. Шліфавалі лісты дробназярыстым рачным пяском адзін аб адзін. Спачатку гэта рабілі ўручную, а потым прыстасавалі да гэтай працы водны рухавік. Лісты паліравалі і палівалі раствам з серабра і волава [7, с. 32].

«Халяўны» метады вытворчасці шкла дазваляў вырабляць вялікую колькасць шкляных прадметаў розных формаў і памераў. Асартымент Налібоцкай мануфактуры мадам Радзівіл быў вялікі і разнастайны. Асноўным вырабам быў сталовы посуд: шклянкі, кілішкі, кубкі, бакалы, шклянцы, флеты [8], кружачкі для гарбаты, талерачкі, сальніцы, салатніцы і нават цэлыя сталовыя камплекты, сервізы, папулярныя ў той час «пуздэркі» – дарожныя куфэркі, у якіх змяшчаліся розныя наборы посуду. Акрамя гэтага, на шкляным «заводзе» выраблялі бутэлькі, бутлікі, «карафкі», флягі, ампулкі, пляшкі, графіны, чарнільніцы, пясочныя гадзіннікі, шкло для акулераў

і шмат іншых рэчаў. Асартымент залежаў не толькі ад попыту, але і ад моды [7, с. 48].

Асабліваць Налібоцкай шкляной мануфактуры – вытворчасць вялікай колькасці посуду, «запазычанага» з народнага гутнага шкла. Запазычанаць праяўляецца ў выкарыстанні формаў і аздаблення, характэрных для «народнага» шкларобства. Так, формамі з народным каларытам з’яўляюцца «бутлікі» для віна, якія выглядалі як паменшаныя бутэлькі, «карафінкі гладкія ў форме качак», «слоікі», «фляшы паўгарцовыя», «чаркі», «жбанкі для кветак», дзіцячыя цацкі, флакончыкі [7, с. 52].

Акрамя гэтага, на Налібоцкай мануфактуры Радзівілаў выраблялі багемскі крышталь і варылі рубінавае шкло. Яго сакрэтны рэцэпт беларускія майстры атрымалі ад саксонскіх спецыялістаў. Пры аздабленні вырабаў майстры выкарыстоўвалі складаныя тэхнікі рэльефнай разьбы па шклу, выкладных рубінавых медальёнаў, распісаных золатам, і медальёнаў з бясколернага шкла. Згодна з інвентарамі, вядома, што ў Налібаках прымянялі тэхніку роспісу серабром і золатам. Тэматыка распісаных золатам кампазіцый не была асаблівай. Тут можна было знайсці выявы раслін і жывёл (сабак, аленяў, птушак), гербавыя элементы (адна- і двухгаловы арол), бог віна – Бахус. Яшчэ адна асабліваць дадзенага аздаблення ў раслінных арабэсках (мясцовая назва «кратэсак»), якія ўюцца па ўсім медальёне [7, с. 73–74]. Усе вырабы Налібоцкай мануфактуры былі вельмі высокай якасці, а па мастацкаму аздабленню супернічалі з берлінска-патадэмскімі мануфактурамі, якія абслугоўвалі прускага караля.

Архіўныя дадзеныя сведчаць, што ў XVIII ст. на Налібоцкай мануфактуры выраблялі шмат рэчаў у якасці падарункаў і па замове каранаваных асоб. У спісах на транспарціроўку шкла можна знайсці імёны даволі вядомых пакупнікоў, напрыклад, граф Шпорка, князь Курляндскі, кароль Фрыдрых Аўгуст III.

Радзівілы старанна займаліся збытам сваёй прадукцыі. Для гэтага яны будавалі крамы і склады на ажыўленых трактах і гасцінцах, такіх як Мінск – Варшава (м. Белая), Мінск – Вільня, а таксама ў буйных гарадскіх цэнтрах: Вільні, Гродне, Беластоку, Слуцку, Нясвіжы. Развіваўся гандаль радзівілаўскім шклом і за межамі Рэчы Паспалітай. Па архіўных спісах на транспарціроўку шкла за 1776 г. яно экспартавалася ў Пецярбург, Чарнігаў, Кіеў, Гданьск, Кракаў і іншыя гарады [7, с. 28–29]. Большая частка прадукцыі адпраўлялася на захад, у асноўным у Польшчу, радзей у Заходнюю Еўропу. У канцы XVIII ст. адбылася пераарыентацыя вытворчасці на ўсход, асноўным стаў расійскі рынак. Мануфактура задавальняла патрэбы рускай сталіцы, царскага двара, нашым посудам карысталіся рускія і ўкраінскія вальможы, графы, памешчыкі [3, с. 65].

Для свайго часу колькасць вырабленай прадукцыі на Налібоцкай мануфактуры была даволі значнай. Кошт валавай унутранай прадукцыі прадпрыемства ў 1737–1741 гг. складаў 22–29 тыс. злотых [2, с. 87]; 1743 г. –

9753 злотых; 1782 г. – 16 395 злотых; 1793 г. – 11 412 злотых [4, с. 45, 66]; 1798 год – 7009 злотых [9, арк. 1–5].

Перыяд да сярэдзіны XVIII ст. лічыцца для шкляных мануфактур пачатковым, калі яны «станавіліся на ногі». Гэты перыяд характарызуецца планавым развіццём, накіраваным на забеспячэнне патрэб двара Радзівілаў, назапашваннем вопыту, кліентаў і аўтарытэту на мясцовых і замежных рынках [7, с. 50].

Ганна Радзівіл кіравала мануфактурай да пачатку 1730-х гг., пасля справы мануфактуры былі перададзены малодшаму сыну Гераніму Фларыяну. Пры ім на прадпрыемстве былі пабудаваны новая шліфавальня ў вёсцы Янкавічы і водная майстэрня па шліфоўцы каштоўных камянёў, якімі аздабляліся мануфактурныя вырабы. Гэты перыяд таксама характарызуецца зменамі ў кіраўніцтве «фабрыкі». Паслугі першага інтэнданта Ф. Фрэмеля аказаліся занадта дарагімі, што стала падставай для яго звальнення ў 1728 г. Тады новым кіраўніком быў прызначаны В. Ландграф, які, па адных звестках, кіраваў да 1740 г., па іншых – да 1763 г. [3, с. 65].

У 50-я гг. XVIII ст. вытворчасць шкла на вотчынных мануфактурах Радзівілаў пераходзіць на новы ўзровень. Адбываецца павелічэнне колькасці рэалізаванай прадукцыі і пераарыентацыя на масавага спажыўца. Гэта адбылося з-за павелічэння попыту на вырабы са шкла і насычэння двара Радзівілаў [7, с. 30].

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай справы шкляных мануфактур пайшлі ўгару. Далучэнне сучаснай тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі спачатку прывяло да пашырэння рынкаў збыту і павелічэння попыту на шкляныя вырабы, што спрыяла ўзбуйненню вытворчасці [7, с. 35].

Пасля такіх вядомых майстроў, як Францішак Фрэмель і Вольфганг Ландграф, на мануфактуры змянілася некалькі суперінтэндантаў і нават кіраўнікоў (прадпрыемства здавалася ў арэнду), а гута стала прыносіць заўважна меншы прыбытак. Вядома, што з 1829 г. мануфактурамі валодаў граф Л. Вітгенштэйн – ад’ютант рускага цара Аляксандра I, які атрымаў іх праз шлюб з Стэфаніяй Радзівіл. А ў 60-я гг. XIX ст. уладальнікам мануфактур быў баварскі князь Гогэнлоэ, які атрымаў мануфактуры як пасаг за Марыю Вітгенштэйн [3, с. 65].

Частая змена кіраўнікоў мануфактуры, аслабленне роду Радзівілаў, значныя змены ў эканамічным і палітычным жыцці Еўропы прывялі да таго, што ў першай палове XIX ст. мануфактуры паступова пачалі губляць пазіцыі. Мануфактурная арганізацыя вытворчасці ў XIX ст. выглядала архаічна і была няздольная вытрымліваць канкурэнцыю з фабрыкамі і заводамі, якія пачынаюць актыўна з’яўляцца ў гэты перыяд. Заняпаду прадпрыемства паспрыяла вайна 1812 г., якая не пашкадавала ні памяшканні мануфактуры, ні абсталяванне. Мяркуецца, што Налібоцкая мануфактура праіснавала да сярэдзіны XIX ст. (каля 140 год), а потым была зачыненая [3, с. 67].

Налібоцкая мануфактура – унікальная з’ява ў гісторыі Беларусі. Не толькі таму, што яна была першай, а яшчэ і таму, што была адчынена жанчынай, мела ўнікальны асартымент, спецыфічную арганізацыю працы. Вотчыннае прадпрыемства Ганны Катажыны Радзівіл стала адным з першых крокаў да пераходу эканамічнага жыцця на новы ўзровень развіцця.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Скрыпчанка, Т.* Налібоцкая шкляная мануфактура / Т. Скрыпчанка // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск: Беларус. энцыкл., 1999. – Т. 5. – С. 274.*
2. *Болбас, М. Ф.* Развіццё прамысловасці ў Беларусі (1795–1861) / М. Ф. Болбас. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 268 с.
3. *Галоўка, С.* Шкляныя цуды з Налібакаў / С. Галоўка // *Беларуская думка. – 2016. – № 10. – С. 60–67.*
4. *Романовский, Н. Т.* Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX ст.) / Н. Т. Романовский. – Минск: Ротопринт НИ при Госплане БССР, 1966. – 431 с.
5. *Борисовец, Н.* Налибоки и Уречье: в поисках исчезнувших мануфактур / Н. Борисовец // *Издательский дом Беларусь сегодня [Электронный ресурс]. – 19.09.2014. – Режим доступа: <https://www.sb.by/articles/naliboki-i-ureche-v-poiskakh-ischeznuvshikh-manufaktur.html>. – Дата доступа: 15.04.2020.*
6. Са справаздачы аб стане шкляной мануфактуры кн. Радзівілаў у в. Налібакі ад 19 лістапада 1745 г. // *Памяць / уклад. М. В. Міхно. – Мінск: Беларус. энцыкл., 2004. – С. 79–80.*
7. *Яніцкая, М. М.* Беларускае мастацкае шкло (XVI–XVII стст.) / М. М. Яніцкая. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 87 с.
8. Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 694. Оп. 2. Д. 9762. Реестр кафель, люстр, зеркал.
9. Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 694. Оп. 2. Д. 5716. Ведомость инвентарного учёта имущества стекольной фабрики за 1798 г. имени Налибоки.

(Дата падачы: 08.02.2021 г.)